

Gárdos Judit

Tudományszociológus és/vagy tudományantropológus?

Bevezetés Pierre Bourdieu igazságról
szóló elméletébe

Ha egy pillanatra felbontjuk a *science studies* (a tudománnyal foglalkozó tudományokat) mint inter- és transzdiszciplináris tudományágat az egyetemi-akadémiai (nevezhetjük: modernista) diszkrét területekre, akkor a tudományszociológia és a tudományantropológia közötti határt sokszor úgy szokták leírni, hogy míg a tudománnyal foglalkozó szociológia elsősorban a tudomány intézményes berendezkedésével, a makroszintű hatalmi struktúrákkal és azok hatásaival foglalkozik (ez Bourdieu szerint az ún. külső, externalista megközelítés), addig az antropológia („belső megközelítés”) a résztvevő megfigyelés eszközével a tudósok által létrehozott specifikus tudásformákat tárja fel, mikroszintű elemzések segítségével.¹ A tudományantropológia egyik hagyományos kutatási területe ugyanis az, hogy milyen technikákkal hoznak létre bizonyos közösségek tudáselemeket. Ebben az írásban arra vállalkozom, hogy Pierre Bourdieu-nek a tudományos igazságról szóló elméletét próbáljam elhelyezni abban a térben, amit ő a külső és a belső elemzések által lát meghatározva. Noha Bourdieu vehemensen kritizálta a tudományantropológia nagy klasszikusait (Latourt, Woolgart), mégis úgy tűnik, hogy megközelítésmódjuk fontos pontokban kiegészíti egymást.

Bourdieu nem csak a Latour nevével fémjelzett elméletet támadta nagy hévvel, hanem a tudományszociológia nagy klasszikusait is, köztük David Bloort és munkatársait. Kezdjük most azokkal a kritikai megjegyzésekkel, amelyekkel Bourdieu ez utóbbiakat, tehát az erős program megtestesítőit illeti.

1 Köszönöm Wessely Anna, Szabari Vera és Fáber Ágoston tanácsait.

Bourdieu és az erős program

A tudományos mezőről szóló 1975-ös cikke (Bourdieu 1975, angol változatában 1991, magyarul 2009a) felvázolja a tudomány mezőelméleti kutatásának elméleti és fogalmi kereteit. Már bevezető soraiban azt hangsúlyozza (Bourdieu 2009: 12), hogy nem érdemes külön vizsgálni a tudományt mint egy úgymond tiszta aktivitást, és azt a társadalmi és gazdasági mezőt, amelyben a tudomány működik. Egy 1990-es cikkében (Bourdieu 2002) kifejezetten az erős programmal száll szembe. Az erős program ellen erős kifejezéseket használ; e program követői szerinte végtelenül leegyszerűsítenek, programjuk visszalépés a Merton által már 1945-ben megfogalmazottakhoz képest (hogy ugyanis nem csak a tévedéseket, hanem az igazság felfedezését is társadalmilag és történetileg meghatározottnak kell tekinteni). Merton nem egy kizárólagos külső megközelítést javasolt a tudomány vizsgálatához, hanem rámutatott arra is, hogy a „tudományos mikrokozmosz” szabályai is leírandók. Bourdieu szerint az erős program követői ez utóbbi szempontot nem veszik figyelembe:

Az „erős program” hívei csöppet sem radikálisak, felfogásuk Mertonéhoz képest valójában visszalépés [...] csak azért hagyják el az összes tudományos univerzum által kikényszerítendő belső megközelítést, hogy egy végtelenül leegyszerűsítő külső megközelítés híveivé váljanak, egyáltalán nem véve többé figyelembe a kulturális alkotások és az alkotók [...] világának sajátos törvényeit (Bourdieu 2002: 79).

Érdekes szemszögből értelmezi Bourdieu a bloori elméletet. Egyrészt vannak a bloori szövegeknek olyan elemei, amelyek alátámasztják az ilyesfajta olvasatokat; Bloor azt állítja, hogy a társadalmi tényezők azok, amelyek a tudást tudássá teszik. A tudás a társadalom „a Valóságról alkotott kollektív” víziójának számít, tehát nem egy egyéni erőfeszítés eredménye, hanem egy kollektíváé:

A szociológus számára a tudás nem igaz vélekedés – vagy esetleg igazolt, igaz vélekedés – hanem mindaz, amit az emberek tudásnak tekintenek. [...] Tartsuk fenn tehát a „tudás” szót mindarra, amit kollektíve jóváhagyunk, és az egyedít vagy idioszinkratikus tekintsük pusztá vélekedésnek. [...] A Tudást inkább a Kultúrával, mintsem a Tapasztalattal kell azonosítanunk (Forrai és Szegedi 1999: 432 és 437).

Ugyanakkor éppen Bloor volt az, aki a *Knowledge and Social Imagery* című könyvében (1976) azt fájlalta, hogy a „szociológusok nagyon is készségesen korlátozzák a tudománnyal kapcsolatos érdeklődésüket az intézményes szerkezetre és a tudomány növekedésének mértékével vagy irányával összefüggő külső tényezőkre” (Forrai és Szegedi 1999: 427). A külső tényezők itt azokra az aspektusokra vonatkoznak, amit a Lakatos-féle tudományelméletben egy tudomány történetének racionális rekonstrukciójába nem illeszthetők: ezek a társadalmi, nem logikus, „irracionális” „maradékok”. Tehát Bloor számára igenis fontos, hogy a szociológusok egy popperi-lakatosi elmélet szavajárásában „racionális”, tehát ezek felfogásában a társadalomtudományok számára nem hozzáférhető elemekkel is foglalkozzanak. Az erős programot részletesen kifejtő könyvének egy egész fejezetét szenteli az észlelésnek, a materializmusnak és a valóság kérdéskörének, számos tudománytörténeti példával illusztrálva. Például a flogiszonelméletet említi: az egyik kísérlet során képződő vizet nem lehetett a flogiszonelmélettel magyarázni, és a kísérlet és az elmélet közötti megfelelés hiánya mutatkozott meg. Mégpedig ezen hiány meglétének azonosításához nem kellett a „színfalak

mögé kukucskálni” (Bloor 1976: 38–39), tehát társadalmi tényezőket bevonni az elemzésbe! A foglisanoméletet aztán Priestley továbbfejlesztette, összhangba hozva a kísérleti eredményekkel. Bloor szerint (1976: 30–31) a tudománytól standardizált, megismételhető, nyilvános és személytelen eljárásmodokat vár el a társadalom (ugyanakkor persze léteznek másfajta tudások is, amelyekhez másfajta elvárások kötődnek):

De ha a szociológusok a hibás percepciót elemzésük egyik központi elemévé teszik, akkor lehet, hogy nem sikerül beilleszteni az elméletükbe a tudomány empirikus alapjainak megbízható és megismételhető jellemzőit. Elmulasztják elismerni a kísérleti műveletek, kontrollok és gyakorlatok tudományban betöltött szerepét. [...] A tudományos gondolkodás folyamata csak belső igazolási elvek alapján tud működni, csakis így működhet (Bloor 1976: 24, 40).

Tehát nem Bourdieu volt az első tudományos tudással foglalkozó szociológus, aki egyesíteni próbált valamiféle külsőnek és belsőnek kikiáltott elméleteket. Bloor is a külső-belső elmélet szintézisalkotójaként írja le magát (Bloor 1976 in Forrai és Szegedi 1999: 432). Bourdieu szerint a külső elmélet a társadalmi és gazdasági struktúrákat látja a tudományos fejlődés meghatározójának, a belső elmélet pedig a tudományos tevékenységet csak belső törvények által meghatározottnak tekinti. Bourdieu saját elmondásában e két elmélet között próbál hidat építeni. Tehát a Bourdieu szerint belső törvények által meghatározott tudományképet vallókkal, mint például Karin Knorr-Cetina-val (a *laboratory studies* egyik jeles képviselőjével) is szembehelyezkedik.

Bourdieu és a *laboratory studies*

A *laboratory studies* a *science studies*nek egy olyan aldiszciplínája, amely alapvetően a résztvevő megfigyelés módszerét használja. Egy általában jól körülhatárolható kutatócsoport (más néven egy laboratórium) életének minél több aspektusát veszi figyelembe, és a tudásformák létrejöttéről fogalmaz meg állításokat. Bourdieu legfőképpen azért határolja el magát a *laboratory studies* képviselőitől, mert szerinte nem veszik figyelembe a tudás létrejöttének strukturális tényezőit, az egyéni cselekvőket elszigetelten figyelik. Bourdieu szerint Knorr-Cetina igazságtalan, amikor azt mondja, hogy a tudósok alapvetően cinikusan cselekednek, és tudatosan az érdeküknek legmegfelelőbb stratégiát választják, hisz nem veszi figyelembe, hogy a társadalmi és a tudományos „stratégiák” egymástól elválaszthatatlanok, elemzésüknek csak párhuzamosan van értelme:

[Knorr-Cetina a] tudományos habitus egyszerre tudományos és társadalmi „stratégiáit” a kutató dicsőségét szolgáló *tudatos*, hogy ne mondjuk, *cinikus stratagémáknak* tekinti (Bourdieu 2005: 42).

Hasonló okból kifolyólag bírálja Bourdieu Bruno Latourt, a *laboratory studies* egy másik neves képviselőjét is:

Latour nem törődik azzal, milyen kétértelműségekhez vezet, ha szemiotikai entitásokat társadalmi-történeti jellemzőkként kezel. [...] Mivel nem ott keresi a tettek mozgatórugóját, ahol valójában kellene, nevezetesen az elfoglalt helyzetben és a beállítottságban, csak a tudatos (sőt cinikus) befolyásolási és hatalmi stratégiákba helyezheti... (i. m. 46)

Latourt és Woolgart ezenkívül amiatt bírálja, hogy minden tudáslétrehozási műveletet szövegírásként definiál. Cinikusan úgy fogalmaz, hogy tulajdonképpen csak az alapján értelmezik a laboratóriumban tapasztaltakat, amihez értenek, és ezek történetesen a szövegek és a rituálék. Tehát szerinte valójában a tudományantropológusok nem értik a laboratóriumban zajló folyamatokat:

Erényt kovácsolva a szükségből, leírják azt, ami érhetőnek tűnik számukra a laboratóriumban: a nyomokat, szövegeket, beszélgetéseket, rituálékat... (i. m. 45).

Ez a kritika rímel arra, amit Foucault-ról mond. Bourdieu szerint Foucault kizárólag a diszkurzív mezőt veszi figyelembe ahhoz, hogy elemezze a különböző diskurzustípusokat, noha a diszkurzív mezőben Bourdieu szerint kétségkívül megtalálható lehetséges álláspontok (*stances*) szimbolikus mezője a társadalmi mező pozícióiból bontakozik ki:

Foucault a lehetséges álláspontok szimbolikus mezejébe helyezi át azokat a stratégiákat, amelyek a társadalmi pozíciók mezejében keletkeznek és működnek (Bourdieu 1991: 11).

Hasonló megfontolásból kritizálja Foucault-t, mint a *linguistic turn* által befolyásolt Knorr-Cetinát (Bourdieu 2005: 37–38) vagy Bruno Latourt (i. m. 42). Bourdieu szerint (i. m. 43) ezek a szerzők egy elzárt világból indulnak ki, egy „elszigetelt univerzum”-ból, ahol a tudomány-szociológus – az igazság és a tudományos állítások viszonyáról gondolkodván – csak létrehozott szövegek és rituálék egymásutánosságát tudja elemezni, hisz a realitás mint szempont fel sem merül. A szociológia, a szövegek belső felépítésére és logikájára koncentrálna, irodalomtudománnyá „degradálódik”, állítja Bourdieu.

Ha csak egy kicsit pontosabban vizsgáljuk meg azokat a szerzőket, akikről Bourdieu itt értekezik, világossá válik, hogy sem Latour, sem Knorr-Cetina szemére nem lehet hányni, hogy a vizsgált terepet izoláltan, csupán szövegek konglomerátumaként értelmezné. Különösen nem érvényes Bourdieu azon álláspontja, hogy Knorr-Cetina szerint a kutatók cinikusan, a saját karrierjüket szem előtt tartva választanának stratégiát. Knorr-Cetina (2002: 107) ugyan többször rámutat arra, hogy a kutatási kérdéseket befolyásolja a kutatók azon elképzelése, hogy mi kivitelezhető a gyakorlatban, de ebből nem következett arra, hogy a tudományos igazságot a tudósok úgy formálják, hogy az leginkább előmozdítsa a karrierjüket. Aprónak tűnő döntéseken keresztül demonstrálja Knorr-Cetina, hogy milyen sok szempontot vesznek figyelembe a kutatók egy módszer kiválasztásánál. Amikor például arról kellett döntenie, hogy milyen színű festéket válasszanak, amely patkányok fekáliáját festené meg (i. m. 165), akkor a kutatócsoport egy olyan színt választott, amit könnyen meg lehet látni (pirosat). Kétségtelen, hogy ezt a döntést a kutatás kivitelezhetősége határozza meg; ez szétválaszthatatlanul járul hozzá (optimális esetben) a tudós karrierjéhez és – Bourdieu szavaival élve – az igaz állítások létrejöttéhez. Nem érdemes, nem lehet szétválasztani e két következményt. Egy tudományos kérdés (egy polimer kötődési mechanizmusa) megválaszolásához választ ki egy tudósközösség egy megfelelőnek tűnő módszert. Ez a folyamat, ez a tudományosan legitim módszer szükséges feltétele annak a folyamatnak, amit Bourdieu a tudományos tekintély akkumulációjának nevez.

Bruno Latour műveiben sem kell sokáig bogarászni, hogy példát találjunk a laboratóriumban belül észlelhető folyamatok laboratóriumban kívüli tényezőkkal való magyarázatára. Latour és Woolgar (1986: 120) leírásából kiderül, hogy az, hogy egy adott időben mi szá-

mít tudományos módszernek, egy komplex folyamat eredménye, és olyan nem tudományos szempontok is alakíthatják, mint például egy tudós bevándorló mivolta és az abból (maguk a kutatók által) eredeztetett állhatatossága és kitartása, amely szükséges volt ahhoz a nehéz és monoton munkához, hogy a kutatáshoz elegendő mennyiségű alapanyagot legyártsák (i. m. 118). A Latour és Woolgar által vizsgált egyik kutató pályaelhagyásának egyik lehetséges okaként pedig az endokrinológia társadalmi helyzetét említi (i. m. 123). A tudományos tekintély pedig nem jön „automatikusan” egy (valamikor) sikeresnek bizonyuló kutatást követően; Latour és Woolgar érzékletesen mutatja be, hogy egy kutatás akár évekig bizonyulhat sikertelennek, és érdemeit (a tudományos tekintélyét) csak később értékelik.

De akkor pontosan hol helyezi el magát Bourdieu az általa az erős programmal és a *laboratory studies*-zal kifeszített térben?

Bourdieu hídépítési kísérlete

A tudományos mezőről értekezve Bourdieu két tőketípust különböztet meg. Egyrészt szorosan a *tudományos tekintélyhez* kapcsolódó tőkét, amely egy legitim tudományos problémát legitim módon megoldó szereplőt illet. Másrészt a *társadalmi tekintélyhez* kapcsolódó tőkét, amelynek egy intézmény a forrása. A tudományos tekintély általában társadalmi tekintéllyé konvertálható. A tudományos és a társadalmi tekintély fontosságának aránya ad számot a tudományos mező autonómiájáról: minél inkább hatással van a társadalmi tekintélyből származó tőke a tudományos tekintélyből származó pozícióra, annál heteronómabb a tudományos mező. A tudományos mező játékszabályait, a tudás egy bizonyos definícióját, azt, hogy mi egy igazi probléma, mi a megfelelő módszer vagy az adekvát válasz egy kérdésre, tanulás és megszokás révén sajátítják el a szereplők. A résztvevők stratégiákat dolgoznak ki, hogy maximalizálják specifikus nyereségüket – amely elválaszthatatlanul tudományos és politikai.

A tudományos mező bourdieu-i elmélete tehát elhatárolódik attól, hogy a tudományos munkát közvetlenül egy bizonyos korszak társadalmi struktúráihoz kapcsolja, de attól is, hogy az álláspontok mezőjét a más mezőkben elfoglalt pozícióktól és az azokból adódó tőkeformáktól függetlenül vizsgálja. Tehát az externalistának kikiáltottakkal (mint az erős programtól) internalista érvek segítségével veszi fel a harcot, az internalistákkal pedig externalista érvekkel.

Ebből az a kérdés következik, hogy hogyan foglal állást Bourdieu a relativizmussal szemben. Ha megvizsgáljuk a tudományos tudás társadalmi meghatározottságát, akkor hogy-hogy nem arra a következtetésre kell jutnunk, hogy minden tudás relatív?

Bourdieu paradox módon a szimbolikus hatalomért folyó csatákban bevetett stratégiákban látja az igaz kijelentések lehetőségét. A tudományos mezőben a partikuláris érdekelletétek *racionális* dialektikává válnak, és a szereplők között dúló harcok transzcendálódnak a résztvevők közötti kölcsönös korrekció által. Ennek az a szükséges és elégséges feltétele, hogy minden résztvevőnek mozgósítania kelljen a tudományos mező által felkínált forrásokat ahhoz, hogy megvalósítsa érdekeit, tehát akkor, ha a lehetőségek mezője intézményesült, az egymással versengő elméletek, módszerek, eredmények falszifikációja lehetséges és nem odázható el. A kollektív jóváhagyás létrehozatala az, amit Bourdieu mezőelméletének fogalomtárával próbál magyarázni. Ezért úgy vélem, hogy igenis megválaszolhatjuk azt a kérdést, amit Berkovits Balázs tesz fel az itt megjelent írásában: „Milyen értelemben mondható

[Bourdieu szerint], hogy racionális egy kutatás?” (Berkovits 2009: 76). Bourdieu szerint, aki elutasítja a szabadon lebegő, semleges értelmiségről szóló elképzelést (Bourdieu 1991: 22), az objektivitás a pályatársak közötti nyilvános versengés logikája által valósul meg, a szabad és egyenlő kritika és vita által, racionalitás pedig akkor, ha a társadalmi rend az emberek érdekévé teszi a racionalitást:

Az a tény, hogy a termelőknek [a tudósoknak] nemigen van más vevőjük, mint legszigorúbb, legerélyesebb, leghozzáértőbb és legkritikusabb riválisaik, akik ennél fogva leginkább *hajlamosak és alkalmasak* arra, hogy kritikájuknak súlyt adjanak, olyan *arkhimedesi pontnak* tűnik számomra, melyből kiindulva *tudományosan igazolhatjuk a tudományos észjárást*. [...] Az autonóm mező önmagára zárulása képezi az ész genezisének és törvényszerű működésének történeti alapját (Bourdieu 2005: 80; kiemelés az eredetiben).

Bourdieu (1991) szerint a mező jellemzői, a tudósok ítéletei közötti versenyhelyzet, az egyéni érdekek szem előtt tartása vezet a – mindig időleges – igazsághoz, hiszen a tudományos mezőnek éppen az *igazság a tétje*:

Az „ideális beszédhelyzet” távolról sem valamiféle ideális normáknak való megfelelés terméke, amelynek megvalósítását csak uralmi viszonyok akadályozhatnak meg (ahogyan ezt Habermas gondolja), hanem akkor válik valósággá, ha olyan társadalmi kommunikációs és cseremechanizmusok jönnek létre, amelyek a jól felfegyverkezett kritikával cenzúráznak, sokszor az uralom keresésének céljával és mindenféle morális normákra történő hivatkozástól mentesen. [...] Sem a természettudományokban, sem a társadalomtudományokban nem támaszkodik az objektivitás „szabadon lebegő értelmiségiek” feltételezett semlegességére, hanem inkább a nyilvános verseny logikájára, amely a kritika szabad és kiterjedt játékan keresztül veti valós szimbolikus ellenőrzés alá. [...] Ezen társadalmi játék különleges felépítése, ahol igaz gondolatokat azért lehet felruházni hatalommal, mert a résztvevőknek érdekében áll az igazság, más játékokkal ellentétben, ahol az érdeküknek van igazuk (Bourdieu 1991: 21–22).

A racionális kommunikáció az igazságról akkor jöhet létre Bourdieu szerint, ha a mezőben a szereplők folytonosan korrigálják és kritizálják egymást, ha minden résztvevőnek mozgósítania kell a tudományos mező által felkínált forrásokat ahhoz, hogy megoldjon egy tudományos problémát; tehát akkor, ha annyira autonóm a tudományos mező, hogy más mezőbeli pozíciókhoz fűződő erőforrások által nem lehet javítani a tudományos mezőbeli pozíciót. A hatalmi viszonyok az ideáltipikus tudományos mezőben nem kapnak közvetlen szerepet. Akármennyire is el akar határolódní Bourdieu Habermastól, abban mégis egyetért vele (még ha nem is vallja be), hogy a racionális diskurzus előfeltétele az uralommentes, szabad kommunikáció (hasonlóan a Polányi-féle tudósok köztársaságához), abban az értelemben, hogy a legjobb érv birtoklója a győztes. Ha egy résztvevő kritizálja a másik résztvevőt, a tudományos mező specifikus tőkéjét, a valóságot leíró igaz kijelentéseit próbálja kétségbe vonni. Tehát Bourdieu szerint az autonóm tudományos mező specifikus működése vezet a világ igaz leírásához. Éppen itt rejlik Bourdieu elméletének az előnye: a hatalmi viszonyokat és a hatalomszerzés stratégiáit a mezőelmélet árnyaltabban tudja leírni; ugyanis nem lehet általánosságban hatalomszerzésről és hatalombirtoklásról beszélni, hiszen különböző életterületeken – mezőkben, ahogy Bourdieu fogalmaz – különböző hatalmi pozíciókkal rendelkezünk, és különböző tőkefajták birtoklása jelenti a hatalombirtoklást. És egy autonóm tudományos mezőben a tőke: az igaznak elfogadott kijelentés. Kérdéses, hogy norma-

tív-e Bourdieu, hogy kívánatosnak tartja-e azt az autonóm tudományos mezőt, amit leír. Berkovits Balázs és Szabari Vera ebben a számban megjelent írásaikban ezen értelmezés mellett érvelnek. Úgy tűnik számomra, hogy tényleg megfigyelhető a legtöbb, ha nem az összes, tudományágon belül egy olyan értékrend, amely a bourdieu-i értelemben vett autonóm, a racionális vitán, a falszifikáción, és nem a tudományon kívüli hatalmi pozíciókat megismétlő tudományos működésmódot magasabb presztízsnének és kívánatosabbnak látja, mint a kevésbé autonómokat. Bourdieu is kétségkívül hasonlóan gondolkodik. Véleményem szerint Bourdieu azonban nem beszél „történelemfeletti igazság” (Berkovits 2009: 76) létrejöttéről, ő igenis a popperi falszifikációs eljárás módjában látja a tudomány haladásának kulcsát, és nem állítja, hogy egyetlen állításról is el lehetne mondani egy adott időpontban, hogy az történelem feletti módon igaz.

Az eredet és az érvényesség problémáját szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy Bourdieu számára e két fogalom szétválaszthatatlan egymástól, és szerinte a szociológiának mindkettővel foglalkoznia is kell. Azt, hogy mi érvényes, a tudományos mezőben szereplő egyének határozzák meg, egymástól tanulva, egymással versengve, egymást kritizálva és helyesbítve. Minél autonómabb a tudományos mező, amiben az állítások keletkeznek, tehát minél kevésbé befolyásolják a résztvevőket más mezőbeli erőforrások, annál igazabb állításokat tesznek a tudósok az autonóm tudományos mezőben működő racionális vita által.

Reflexivitás

A következő kérdés az, hogy mi következik mindezekből a tudós szerepének elemzése szempontjából. Bourdieu számára evidens, hogy a szociológia is a tudományos mező része, és a tudományos mező működésének törvényei rá is vonatkoznak. Ennek minden szociológus tudatában van, de ez nem húzza ki a talajt a lába alól. *Éppen ez a tudás teszi a szociológus számára lehetővé azt, hogy győzedelmeskedjen e determinizmusok felett.* Tehát a determinizmusok valójában nem tökéletes determinizmusok a szó szoros értelmében, hanem a tudatos társadalomkutató számára az ön- és társadalommegismerés fontos eszközei:

És ez a tudás távolról sem aknázza alá a szociológus kijelentéseinek megalapozottságát, hanem elméletileg felruhazza őt a tudás társadalmi meghatározottságairól szóló ismeretekkel, amely alapot szolgáltat e meghatározottságok gyakorlati kezeléséhez (Bourdieu 1991: 23–24).

A másik, az imént már idézett, tudományról szóló művében Bourdieu (2005: 14) azt mondja, hogy:

Egyik célom, hogy olyan megismerő eszközökkel szolgáljak, melyek a megismerő alany ellen fordulnak: nem azért, hogy támadjam vagy lejárassam a (tudományos igényű) tudást, hanem éppen ellenkezőleg, azért, hogy ellenőrizzem és alátámasszam.

Kulcsfogalom itt tehát a *reflexivitás*. Két másik, magyarul is megjelent írása foglalkozik ezzel a kérdéssel két, valamelyest eltérő szempontból. *A szociológus mesterségében* Bourdieu a mindennapi tudással való szakítást követeli. Szerinte ha nem szakadunk el a mindennapokban használt nyelvtől, fogalmaktól, nem megoldható a Habermas által is felvetett probléma, hogy a szociológusnak a vizsgált társadalomban használt nyelvet kell használnia. A spontán

szociológiától el kell távolodni, mert az már társadalmilag strukturált tudást tükröz vissza – ki kell szabadulni a hermeneutikai körből, amelyből Habermas szerint nem tudunk kiszabadulni, és nem is kell, hiszen ez teszi egyáltalán lehetővé a megismerést. Bourdieu szerint a szociológus feladata a „strukturáló strukturált struktúra” feltárása, tehát azoké a struktúráké, amelyek mindenki előzetes tudását befolyásolják:

A szociológus sohasem számolhat le véglegesen a spontán szociológia megkísértő hatásával, kényszerítenie kell önmagát, hogy állandóan vitába szálljon azokkal a szemképráztató evidenciákkal, amelyek túlságosan is olcsón juttatnak az azonnali tudás és e tudás felülmúlhatatlan gazdagságának illúziójához (Bourdieu 1983: 155–156).

A szociológus tehát saját tevékenységét sem állítja az elemzésen kívülre. A reflexivitás követelménye éppen az, hogy a tudós a saját megfigyelési szempontjai felé fordul. A *tudomány tudománya és a reflexivitás*ban a reflexivitás fontosságának taglalására a könyv három fejezetéből az utolsót szánja:

Reflexivitáson azt a munkát értem, mely által az önmagát saját tárgyává tevő társadalomtudomány önmagát megértendő és önmagát ellenőrizendő saját fegyvereivel él [...]. A szociológusok úgy tudják az objektiváció más tudományokra alkalmazott technikáit saját gyakorlatukra alkalmazni, hogy a reflexivitást tudományos habitusuk konstitutív diszpozíciójává alakítják, vagyis reflexív reflexivitássá, mely nem *ex post* hat az *opus operatumra*, hanem *a priori* hatással van a *modus operandira* [...] (Bourdieu 2005: 127).

A reflexivitás imperatívuszának hatására Bourdieu előadássorozatának végén önanalízisbe fog, és saját munkásságát elemzi az általa korábban felrajzolt elméleti szempontokat tekintetbe véve.

A kutatónak tehát Bourdieu szerint saját magát éppúgy elemeznie kell, mint ahogy más kutatási tárgyát elemzi. Az elemzési szempontokat magukat kell górcső alá venni, hisz ha ezt nem tesszük, akkor minden analízisünk meg nem kérdőjelezett, fel nem tárt előfeltevésekkel él. Hélène Mialet a *Social Studies of Science* című lapba *A tudomány tudománya és a reflexivitás* francia megjelenésének alkalmából írott recenziójában felveti azt a problémát, hogy Bourdieu módszere egy végtelen regresszióba torkollik. Azzal érvel, hogy a bourdieu-i távolságtartás az objektumtól a hagyományos tudományos attitűd reprodukálása:

Miközben Bourdieu el akarja határolni magát tárgyától, addig egyszerűen a tudomány klasszikus definícióját veszi át, megkérdőjelezés nélkül (Mialet 2003: 619).

Mialet épp azokban a tudománnyal foglalkozó tudományokban látja a kiutat ebből az egyikű redukcionizmusból, amelyeket Bourdieu olyan hevesen kritizál, tudniillik a tudomány-antropológiai vizsgálódásokban. Mialet szerint Bourdieu úgy vélte, hogy megtalálta azt az utat, ahogy a nagybetűs Igazság fellelhető; ez a hozzáállás a recenzens szerint viszont vágyálom, hisz épp a Bourdieu által kritizált új, etnográfiai jellegű megközelítés az, amely a terep közelsége miatt meg tudja kérdőjelezni a tudomány hagyományos, Bourdieu által sem megkérdőjelezett előfeltevéseit.

Ha újra felidézünk, amit feljebb a bourdieu-i tudományról szóló elmélet kapcsán kifejtettünk, akkor láthatjuk, hogy Mialet nem mindenben igazságos Bourdieu-vel szemben. Bourdieu nem állítja azt, hogy az ő módszerével közelebb jutnánk valmiféle nagybetűs Igazságához:

Mellesleg most alkalmunk nyílik megfigyelni a reflexivitás működését: amit az imént mondtam [...] óva int engem, [...] nehogy [...] objektívnak érzem magam pusztán amiatt például, hogy senkinek nem adok igazat (Bourdieu 2005: 21).

Bourdieu éppen azt mondja, hogy minden ilyesfajta illúziókat meg kell kérdőjelezni, azáltal, hogy a mezőben elfoglalt saját pozíciókat, az általunk használt fogalmakat vetjük vizsgálat alá. Az objektíválás Bourdieu-nél nem egy meg nem kérdőjelezett, áthagyományozott módszer, amit csupán átvessz, hanem az elméletéből szervesen levezethető következmény. Ahogyan azt Wessely Anna *A tudomány tudománya és a reflexivitás* magyar kiadásának kapcsán kifejtette, Bourdieu szerint

[a szociológiának] le kell mondania az előfeltevés- és értékmentes tudomány illúziójának kergetéséről, és saját nézőpontját objektívná, reflektálnia kell (Wessely 2005: 24).

Mialet-nek igaza van abban, hogy Bourdieu kritizálja az antropológiai jellegű megközelítéssel dolgozó kutatásokat. Viszont ne felejtjük el: Bourdieu nem amiatt bírálja őket, hogy túl közel mennének megfigyelési tárgyaikhoz; ő azzal érvel, hogy a *laboratory studies* képviselői nem látják azokat a strukturális feltételeket, amik döntően megszabják a laboratóriumban dolgozók cselekvési logikáját. A *laboratory studies* és a bourdieu-i megközelítés között csakugyan észlelhető az az összeférhetetlen különbség, hogy a *laboratory studies* nem emel be az elemzésbe olyan, a kutatást befolyásoló hatalmi forrásokat leíró fogalmakat, amelyek egyedül az elemző tudósban merülnek fel, és egyik aktor sem említi meg. Tehát a hallgatólágos tudás és a rendszer egyik aktora által sem „ismert”, a kutatást befolyásoló hatalmakról szóló tudás feltárása nem számít érvényes elemzési munkának a (posztstrukturalista) tudomány-antropológiában.

Az igazság, a racionalitás, az objektivitás mind-mind olyan entitások, amelyek a társadalmi mező specifikus működésmódjának termékei. Bourdieu-t ebből a szempontból tehát akár nevezhetjük konstruktivistának is, hisz soha nem állítja, hogy ő tudná, milyen is egy igaz kijelentés; „az objektivitás a társadalmi mező terméke”, mondja, az igazság pedig „olyan reprezentációk együttese, melyeket azért tekintenek igaznak, mert az igazság előállítását meghatározó szabályok szerint hozták létre őket” (Bourdieu 2005: 103–104). Adott tehát a tudományos mezőnek egy struktúrája, amely által *meghatározódik és létrejön* egy igaz kijelentés, egy helyes bizonyítási eljárás, egy publikációra érdemes tudáselem. A tudományos diskurzus se nem a valóság közvetlen tükörképe, se nem az érdekek és a kognitív struktúrák által irányított konstrukció, hanem egy olyan „*konstrukció, mely olyan felfedezést hoz a felszínre*, ami nem egyszerűsíthető le erre a konstrukcióra és azokra a társadalmi körülményekre, amelyek lehetővé tették” (Bourdieu 2005: 111). Ez egy lehetséges magyarázat arra a paradoxonra, hogy ugyan közismerten a kollektív tudáselemek határozzák meg egy kultúrában élő egyén tudását, mégis tudunk olyan ismeretekre szert tenni, ami nem csupán egy kultúrán belül érvényes. Ezt a megközelítést nevezi Bourdieu *realista racionalizmusnak*.

A tudós pozíciójának – beleértve a saját tudósi pozíciókat is – a folyamatos megkérdőjelezése tehát nem vezet valamiféle szélsőséges relativizmushoz, hanem inkább a tudósi szerep egyik alapkövetelménye. A saját tudósi pozíciónk folyamatos megkérdőjelezése egy tipikusan *antropológiai* követelés: majd minden „*valamirevaló*” antropológiai tanulmányt a szerző önértékelése, a közösségben elfoglalt szerepére történő reflexió nyit. A konstruktivis-

ta megközelítés tehát Bourdieu saját elméletéből következik; utolsó bizonyítékként a Wessely Anna által idézett *Homo academicus* német kiadásának előszava szerepeljen:

Nem vonhatjuk ki magunkat a vizsgálati tárgy megkonstruálásának munkája és a vele járó felelősség alól. Minden tárgy előfeltételez valamilyen álláspontot, még az a tárgy is, amelyet kifejezetten az állásponthez kötöttség, azaz az elfogultság felszámolására alkottunk meg, hogy meghaladhassuk a vizsgált tér egy meghatározott helyéhez kötődő, részleges, nézőpontunkat (Bourdieu 1988: 13, idézi Wessely 2005: 224).

Ebből a szempontból számomra úgy tűnik, kiegészíti egymást Bourdieu, valamint a *laboratory* és *science studies*: a tudományos mező épp Bourdieu által említett működés-módjának elemzéséhez elengedhetetlenek Latour és kollégái, valamint a *science studies* felismerései. Meglátásom szerint Bourdieu tökefogalmai nagy heurisztikai erővel bírnak, de a *laboratory studies*től történő elhatárolódása az utóbbi hamis leírásán alapul. Hiszen ezek éppen arra keresik például a választ, hogy miképp jön létre pontosan, vagy milyen apró folyamatok által akumululódik a tudományos tőke. A bourdieu-i leírásban is világos, hogy valóságos tudományos életben (ami általában – vagy leginkább soha – nem tökéletesen autonóm) nem csak a tudományos érvek tesznek sikeressé egy szereplőt. Például arra a kérdésre, hogy valójában milyen folyamatokon keresztül történik annak a megállapítása, hogy ki/mi is tartozik a tudósközösséghez, hogy kinek az érvelése számít tudományosnak, a határmunkával foglalkozó tudományantropológiai írásokban kifejtett módszerekkel lehet választ adni. Ne felejtjük el azt sem, hogy pl. Latour munkái arra is rámutattak, hogy nem csak emberek lehetnek szereplői a tudósközösségnek.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy Bourdieu álláspontja arról, hogy a tudományos tudást milyen megismerési pozícióból érdemes kutatni, nem felel meg egyértelműen sem egy strukturális meghatározottságokra fókuszáló tudományszociológiai, sem pedig egy a kutatás inherens logikájára és az aktorok narratíváira fókuszáló tudományantropológia megközelítésnek. A realista-konstruktivista oppozíció sem működik Bourdieu esetében. Ugyan szerinte a tudományos tudás, az igazság, az objektivitás olyan konstrukciók, amelyeket a tudományos mező működés-módja határoz meg, de azok az ismeretek, amik a tudomány működésének legitim termékei, nem nevezhetők csupán konstrukciónak, hisz a tudományos mező speciális működés-módja biztosítja – ha akár csak időleges – igazságtartalmukat.

Úgy vélem, Bourdieu elmélete nem annyira a tudomány belső működésének leírására használható gyümölcsöző módon, azokra mások, ebben az írásomban említett tudósok elméletei sokkal alkalmasabbak. Elemzési kerete inkább a tudományok működés-módját befolyásoló erők és mezők feltérképezésénél hasznos – tudván tudva, hogy az egyáltalán nem egyértelmű, és folytonos munkálatok terepe, hogy egyáltalán ki tartozik, ki tartozhat a tudományos mezőbe, hogy kinek az érvelése fog nyitott fülekre találni és kié felejtődik el, hogy mi számít jó érveknek és mi nem.

Hivatkozott irodalom

- Berkovits Balázs (2009): Bourdieu és a „tudományos igazságok szociológiája”. *Replika* 67: 65–78.
- Bloor, David (1976): *Knowledge and Social Imagery*. London: Routledge & Kegan Paul. Magyarul az első fejezet megtalálható: Forrai és Szegedi 1999: 427–445.
- Bourdieu, Pierre (1975): La spécificité du champ scientifique et les conditions sociales du progrès de la raison. *Sociologie et sociétés* 7(1): 91–118.
- Bourdieu, Pierre (1983): A szociológus mestersége. *Filozófiai Figyelő* 1–2.
- Bourdieu, Pierre (1988): *Homo academicus*. Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Bourdieu, Pierre (1991): The Peculiar History of Scientific Reason. *Sociological Forum* 6(1): 3–26.
- Bourdieu, Pierre (2002): A kettős szakítás. In *A gyakorlati észjárás*. Budapest: Napvilág, 77–83.
- Bourdieu, Pierre (2005): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (2009): A tudományos mező. *Replika* 67: 11–36.
- Forrai Gábor és Szegedi Péter (szerk.) (1999): *Tudományfilozófia*. Budapest: Áron Kiadó.
- Knorr-Cetina, Karin (2002): *Die Fabrikation von Erkenntnis*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Latour, Bruno és Steve Woolgar ([1979] 1986): *Laboratory Life*. Princeton: Princeton University Press.
- Mialet, Hélène (2003): The 'Righteous Wrath' of Pierre Bourdieu. *Social Studies of Science* 33(4): 613–621.
- Wessely Anna (2005): Szocioanalízisben. *BUKSZ* 2005 ősz: 220–230.